

УДК 340.12 + 34.124.4 + 504.03

В. О. ЗАХАРОВА,
здобувачка при кафедрі філософії,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ВІТЧИЗНЯНА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ: МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Різна історична доля народів світу віддзеркалює різницю в їх світогляді та традиціях. Міжцивілізаційний аналіз їх культур дає цілу низку характеристик, за якими вони різняться. До цього переліку входить і різна культура їх взаємин з природним довкіллям, а точніше – різний рівень сприймання, «настроєності» на допуск у своє життя цінностей, зокрема й екоправової культури. Її стан безпосередньо пов'язаний зі становленням певної етноментальної системи екоправового виховання, яка синтезує процеси втілення у свідомість індивідів імперативів екологічного права. Тому метою даної статті є спроба виявити перспективи усталення механізму синтезу цих процесів на теренах сучасної України.

Зрозуміти цей феномен маємо шляхом його моделювання в ході дослідження насамперед сфери правової ментальності населення на тлі більш широкого за змістом ментального феномену країни в цілому. Своєчасність звернення до цієї проблематики обумовлюється також тим, що в останні десятиріччя з'явилася низка напрацювань, присвячених аналізу особливостей правового менталітету населення сучасної України, зокрема роботи А. П. Артеменко [1], О. Г. Данильяна [5], О. П. Дзьобаня [6], Ю. Ю. Калиновського [8], П. А. Кравченка [9], А. О. Рубан [12], А. Скуратівського [13]. Однак власне впливу ментальних чинників на динаміку становлення ефективної системи екоправового виховання достатньої уваги науковці досі не приділяли.

Оскільки виховання – це процес впливу на свідомість виховуваного, логічно зробити висновок, що найефективнішим він виявляється за умови впливу на найбільш «чутливі» аспекти у свідомості, для чого потрібне їх всебічне, полівимірне вивчення. На нашу думку, феномен правового менталітету є досить впливовим чинником у формуванні базових констант правосвідомості в репрезентантів різних етнічних груп. При цьому ми виходимо з визначення Л. М. Гумільова про те, що «етносом є колектив осіб, який має неповторну внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки, при чому обидві складові є динамічними» [4, с. 226]. Саме ця колективна стереотипічність значною мірою впливає на характер сприйняття правової реальності репрезентантом певного етносу, а головніше – на здатність сприймати зміни в ній.

Не можна недооцінювати роль ментальності у визначенні змісту всіх форм соціального простору конкретного суспільства чи держави. Спроби обмежити проблеми управління країною виключно завданнями технічного плану на тлі раціонально-утилітаристської його абсолютизації завжди закінчуються невдачею, якщо при цьому не враховується той культурний потенціал суспільства, який сконцентований у його ментальності [7].

Термін «ментальність» вживається, коли з'являється необхідність назвати щось важко вловиме, але разом із тим реально присутнє в тій чи іншій обумовленості певних фактів свідомості й поведінки, що аналізуються [2, с. 119-120]. У цьому сенсі уявляється вдалою за своєю стислістю й ємністю дефініція, запропонована В. В. Буяшенко: «ментальність – парадигма співбуття» [3].

Як зазначає А. І. Рубан, українська національна ментальність сформувалася під впливом багатьох зовнішніх умов життя людей: характеру і видів сільськогосподарських робіт, побуту, культури, релігії, традицій, звичаїв, обрядів, народної психології, домінуючих рис системи виховання за різних часів, повсякденного духовного життя, моральних принципів та ідеалів, народної творчості, взаємин із природою і навколишнім світом [12, с. 13].

Ментальність не можна штучно створити чи змінити, вона існує здавна як спільна духовна настроєність етнічних утворень. Але можливо відновити до життя ті її аспекти, які викривлялися або «забулися» в процесі історичного розвитку, довгий час «затиралися» таким могутнім фоном, як ідеологія, каральна політика держави, комплексом технократичних настанов індустріальної епохи тощо.

Для дослідників, що тяжіють до екоософсько-правової рефлексії цього феномену, очевидним є той факт, що на первісному етапі свого розвитку ментальність усього людства характеризувалася як екофільна, оскільки засновувалася на інтуїтивному усвідомленні відповідності законів існування людського соціуму природним законам як запоруки кореспондуючо-гармонійного розвитку цих взаємопов'язаних, хоч і різнорівневих утворень. І це усвідомлення не викоренилося, хоча і перемістилось у багатьох представників індустріальної цивілізації у віддалені шари свідомості в результаті їх багатовікової практики розвитку соціуму за рахунок надлишкового вичерпування природних ресурсів. Тому метою суб'єктів екоправового виховання має стати активізація цього прихованого сегменту, апелювання до іманентної екологічності людського буття.

Саме історія, культура, ментальність етносу визначають особливості змісту всіх форм правового життя та конфігурацію їх зв'язків один з одним, характер правової ідеології тощо. На властивості правового життя певного етносу суттєво впливають і властивості природного середовища, в якому він знаходиться. Таким чином, останні відображаються в правовій ментальності народу.

У межах етнічної ментальності складається характерний тільки для певного етносу правовий менталітет, а тому правова його самість визначається насамперед власним способом правового осмислення, уявленнями, сприйняттями, переживаннями, особливим характером розумової, творчої діяльності його репрезентантів.

Майже всі риси національного характеру українців можна сприймати під двома кутами зору як чинники, які через свою вкоріненість у свідомості

індивіда гальмують процеси його правової соціалізації, але в той же час певна їх трактовка дозволяє знайти позитивні риси впливу особливостей національного менталітету на розвиток і формування суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури.

Однією з основних особливостей українського етносу, яка суттєво вплинула на формування правової культури, є індивідуалізм, зумовлений специфікою суспільного життя, насамперед землеробської культури. У результаті в українському етносі індивідуальний чинник взяв гору над колективним [13, с. 257]. Землеробством, яким із найдавніших часів переважно займались українці, було закладено найглибинніші передумови вітчизняної ментальності. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і менталітет) ідеально адаптовані до тієї самої території, детерміновані природними циклами і сільськогосподарським календарем. Закодована на підсвідомому рівні, закріплена в традиції та мові нації, ця інформація зумовлює такі особливості характеру Українського народу як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм, розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди [7, с. 323].

Український індивідуалізм є однією з тих ментальних констант, які лягли в основу розрізнення українського етносу з близькими йому російським та білоруським етнічними утвореннями.

Застосовуючи екософсько-правову рефлексію при аналізі цієї ментальної константи, доходимо висновку, що індивідуалізм як риса національного характеру українців може справляти неоднозначний вплив на динаміку процесів екологізації свідомості, а отже і для екоправового виховання може трактуватися як чинник, що здатен значно загальмувати цей процес, і як фактор, який за використання деяких його аспектів може слугувати на користь оптимізації пошуків, спроможної протистояти сучасним екологічним викликам системи екоправового виховання.

З одного боку, в індивідуалістичній свідомості важко подолати антропоцентричний характер сприйняття правової реальності в цілому, індивідуалісту важче усвідомити включеність не тільки людини, індивіда, але й Природи з належним їй комплексом прав у загальний правовий дискурс. До того ж, позиція щодо інтересу індивіда як домінанти суспільного розвитку може значно завадити змістовному розширенню кола людської відповідальності, оскільки більшість населення нашої держави поки що можна назвати носіями рис репрезентанта технократичного соціуму, і, відповідно, коло відповідальності за природне довкілля обмежується прагматичним розумінням збереження його ресурсів як єдиного джерела задоволення господарчих потреб людини, а не підноситься до екофільної позиції визнання первинності прав природи у забезпеченні стану екосоціального балансу.

З іншого боку, в українському індивідуалізмі можна знайти й передумови для успішної трансформації свідомості на екофільних засадах шляхом залучення механізмів екоправового виховання. Оскільки людина даного типу визнає пріоритет інтересу індивіда над колективним інтересом, важливо таким чином вплинути на її свідомість, щоб розставити правильні акценти у персональній визначеності у стосунках людини з природою, щоб духовною домінантою буття стало усвідомлення можливості самозбереження та повноцінного розвитку індивіда за умови збереження людства в цілому, що звертає нас до екософської стратегії переорієнтування свідомості громадян.

Багато в чому особливості суспільної свідомості, в тому числі й правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі, визначило прийняття православ'я. Можна констатувати, що православ'я значно вплинуло на спосіб сприйняття великою частиною населення України оточуючої реальності, в тому числі й правової. Взагалі правові системи європейських держав мають спільне коріння саме через спільність християнської культури. Національні правові системи більшості європейських країн формувалися на основі християнського світосприйняття; релігійна єдність приводила до схожості правових систем; склалася спільність засадничих поглядів на державу,

суспільство і право, і, зокрема, загальна в суттєвих рисах правова культура [7, с. 328-329].

Власне у православ'ї любов до ближнього, включаючи всіх живих істот, утвердилася як основоположний принцип взаємин між людьми та між людиною, природою і Богом. Цей принцип любові як до Творця, так і до його творінь, сформував у ментальності східнослов'янського загалу дуже важливу рису – схильність і повагу до самого творчого процесу, наповнення категорії «творчого» виключно позитивним, конструктивним змістом. Фактично православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту [8, с. 115].

Багатовікова православна традиція справила вплив на формування специфічних ментальних констант у свідомості населення сучасної України. Її фундаментальні конфесійні ціннісні пріоритети сформували таку духовну домінанту індивідуального буття православної людини, яка у правовій площині стає твердим переконанням у доцільності існування права для захисту моральних цінностей як обов'язкової умови виживання людської спільноти. Тобто в такої особистості є вкоріненою схильність до критичного сприйняття продуктів законотворення з точки зору їх відповідності базовим, *природним* моральним критеріям, закладеним в основу людського буття, – таким, що наближують соціум до найбільш гармонійних форм міжособистісного спілкування та відносин з оточуючим світом в цілому, який є світом природи і світом права одночасно, тобто такою цілісністю реальності, про яку Маєр-Абіх писав як про «природний спільносвіт» [10, с. 9].

Як же це може впливати на динаміку процесів екоправового виховання в нашій країні? На нашу думку, культура, сформована православною вірою, виступила тією опорною конструкцією, завдяки якій великою мірою у свідомості та правосвідомості українського суспільства сформувалися передумови для сприйняття екоправового складника у правовиховному процесі.

Це зовсім не означає заклик до тотального опрацювання населення. Це тільки дає нам підставу для висновку про те, що православна традиція, яка об'єднує значну частину населення України, обумовила формування певного культурно-ментального контексту, існування в якому робить цілком реальною можливість формування системи екоправового виховання, оскільки налаштовує суб'єкта правовідносин (безвідносно щодо його ставлення до релігії) на аналіз характеру його персонального ставлення до природи як «колиски життя», а відповідно є прямим втіленням принципу екологічності, або екофільності в суспільних відносинах.

Ще одна особливість національного характеру українців – своєрідне ставлення до влади, а саме сформоване несприйняття українцями деспотичного характеру влади і права, що її обстоює. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною. У своїх визвольних змаганнях український народ утверджував власне суспільне, у тому числі правове буття, як засноване на егалітаризмі, що цілком знайшло підтвердження не тільки у практиці козацького самоврядування, а й у положеннях Конституції Пилипа Орлика [11].

Культурними архетипами українського характеру також вважаються: фаталістичне покладання на долю, а не на право, покірність долі, комплекс меншовартості, стихійний демократизм відносин козацької громади, а також загальні для жителів пострадянського простору безініціативність, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави і водночас не довіряти їй. Значною мірою ці фактори зумовили той загальний стан безпорадності, в якому населення України опинилося після демонтування радянської системи.

Упродовж віків правосвідомість і правовий менталітет українського загалу формувалися в постійній боротьбі за його право на самовизначення, свою мову, релігію. Перебуваючи на межі західного та східного культурно-історичних світів, він не міг не відчути впливу інших народів, а саме поляків, росіян, татар, турків. У цей історичний період формується, за визначенням

Ю. Ю. Калиновського, «порубіжна правосвідомість» українства або «міжцивілізаційна правосвідомість», «маргінальна правосвідомість». Особливістю такого типу правосвідомості є синтетичність щодо поглядів та уявлень про право, справедливість, свободу. Такий тип правосвідомості є достатньо рухливим, що дозволяло і дозволяє українцям зрозуміти й прийняти інші світоглядні системи [8, с. 116].

Саме цей міжцивілізаційний характер, «порубіжність» правосвідомості українського суспільства є дуже цінною передумовою для впровадження в суспільні відносини заходів екоправового виховання. Порубіжна правосвідомість означає високий рівень толерантності, здатність до комунікативної взаємодії на особистісному та міжкультурному рівнях, тобто здатності запозичувати цінний досвід в суспільств, що базуються на іншій системі цінностей, зберігаючи при цьому національну самобутність, той самий «стереотип поведінки», про який зазначав Гумільов як про характерну ознаку самостійного та життєздатного етносу.

Отже, людське суспільство, антропне за формою та соціальне за змістом, що визначає його двоїсту природу, як і все, що органічно входить до складу цілісного природного світу, приречене, підкорюючись його законам, корегувати власні для забезпечення режиму самозбереження. А власне для цього й треба виробити для кожного типу соціуму механізм відтворення ментальної основи цього екосоціального процесу, важливою складовою якого обов'язково постає екоправове виховання.

У цьому сенсі збереження екофільної складової етнічної самосвідомості за сучасних умов виявляється одним з нагальних завдань розвитку екологічного законодавства. Утвердження такої позиції в сучасній екософській думці цілком корелює з висновком Ф.-Е. Шварцкопфа про те, що людство як цілісність повинно піднятися на більш високий рівень розвитку з точки зору взаємин із природним середовищем свого буття. Це можливо, коли воно подолає власний егоїзм («self») [14, с. 140].

Таким чином, можна зробити висновок про значний вплив, який справляють ментальні особливості на формування і розвиток правової культури та правового виховання в загальному процесі державотворення. Що стосується процесу формування системи екоправового виховання в нашій країні, то комплекс ментальних матриць і констант, які можна виділити як характерні для українського етносу, досить відчутно впливає на нього, хоч і не завжди цей вплив носить позитивний, конструктивний характер. Втім, низка характеристик правового менталітету українців має підстави бути сприйнятою в якості передумови успішного здійснення завдань щодо екологізації правосвідомості громадян нашої держави, ефективним засобом чого і виступає екоправове виховання, маючи за мету формування високої екоправової культури всіх верств населення України.

Список літератури:

1. *Артеменко А. П.* Особливості правосвідомості українського народу: ідея втечі від держави / А. П. Артеменко // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – Х., 2006. – Вип. 32. – С. 351–354.
2. *Бондаренко О.* Ментальність як фактор освітньої культури / О. Бондаренко // Філософія освіти. – № 1–2 (8). – 2009. – С. 118–125.
3. *Буяшенко В. В.* Ментальність як парадигма співбуття : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.04 / В. В. Буяшенко. – К., 1997. – 26 с.
4. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера. Собр. соч. / Л. Н. Гумилев. – СПб. : СЗКЭО «Кристалл» ; М. : ОНИКС, 2003. – С. 193–576.
5. *Данильян О. Г.* Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 68. – С. 145–153.
6. *Дзьобань О. П.* Основні ознаки української національної правової ментальності / О. П. Дзьобань, О. Л. Ріпа // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173–176.
7. *Дія права: інтегративний аспект: моногр.* / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2010. – 360 с.
8. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : моногр. / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
9. *Кравченко П. А.* Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти) / П. А. Кравченко. – К. : ГЕНЕЗА, 2001. – 332 с.
10. *Маєр-Абіх К. М.* Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
11. Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького (Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/const/istoriya/1710.html>.
12. *Рубан А. О.* Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.04 / А. О. Рубан. – К., 2008. – 20 с.

13. Скуратівський А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. упр. – 2002. – № 1. – С. 255–261.

14. Шварцкопф Ф.-Э. Метаморфоза данного: на пути к созданию экологии сознания / Ф.-Э. Шварцкопф ; пер. с англ. Н. Леняшин. – М. : Идея–Пресс, 2000. – 232 с.

Захарова В. О. Отечественная правовая ментальность: возможности воздействия на формирование современной модели экоправового воспитания в Украине.

Статья посвящена анализу возможности и характера влияния на формирование современной модели экоправового воспитания такого фактора, как правовая ментальность населения в его украинском формате.

Ключевые слова: правовая ментальность, экоправовое воспитание, экософия права.

Zakharova V. O. Domestic legal mentality: potential influence on the formation of modern model of eco-legal education in Ukraine.

This article analyzes the possibilities and character of the influence of Ukrainian legal mentality on the formation of the modern model of eco-legal education.

Key words: legal mentality, eco-legal education, ecosophy of law.